

УДК 27-876.7

Н 65

**Микола НІКУЛЬЧЕВ,
Леонід МАКАРОВ**

ІДЕОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ІКОНОБОРСТВА

У статті представлено дослідження ідеологічних витоків руху іконоборства VIII ст. у Візантії. Розкрито сутність впливу різних факторів, що брали участь у формуванні іконоклазму у зазначений період. Показана роль ісламу, іудаїзму, античної грецької думки і ранньохристиянського вчення про особистість Ісуса Христа як головних чинників іконоборства. Автор приділяє увагу саме ідеологічним складовим явища боротьби із зображеннями бога, свідомо ігноруючи економічні, політичні тощо.

Ключові слова: іконоборство, іконошанування, Візантія, ікона, зображення.

Актуальність теми. Ідеологія Візантійського іконоборства розколола у восьмому столітті християнський світ на дві частини: ту, що виправдовує шанування ікон, і ту, що категорично виступає проти такої практики. І хоча згадана суперечка офіційно завершилася вже у наступному столітті подіями, які в Православній традиції святково та молитовно згадуються як «Горжество Православ'я», до нього ще неодноразово поверталися в історії християнства. Мабуть, найбільш яскравою сторінкою реінкарнації іконоборства є Реформація. Та і в наш час, коли різні християнські церкви з більшою терпимістю ставляться до традицій одна одної, все ще впливає питання, вперше згадане у Східній Римській імперії у добу раннього середньовіччя: чи правомірним є вживання зображення Бога у християнській літургії? Саме тому уважне дослідження цього питання у наш час виглядає доволі актуальним.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Щодо розробленості цієї теми можна сказати, що, вочевидь, найбільш ґрунтовним твором й цьому напрямі є дисертація Валеріана Острогорського, у якій висвітлене вчення Церкви про шанування святих ікон під назвою «Історичне викладення вчення Церкви про шанування святих ікон» (1884). Не менш видатною є праця іншого російського історика-богослова Л. Успенського, який достатньо детально виклав сутність богословського аспекту вчення іконоборців у головній праці свого життя «Богослов'я ікони православної церкви». Увага темі іконоборства приділена і Іваном Мейєндорфом, видатним істориком Російської православної церкви у монографії «Візантійське богослов'я. Історичні тенденції та доктринальні теми». Серед вітчизняних авторів слід відзначити Союзта Чобича, який опосередковано розкриває тему іконоборства у праці «Історія Християнської Церкви».

Метою пропонованої розвідки є вивчення саме ідеологічних засад візантійського іконоборства. Адже іконоборство як явище є достатньо складним і виникло не лише на тлі чистих інтелектуальних міркувань. Воно займає своє місце у фізичному часопросторі, тому, як і інші історичні події, не позбавлене впливу відомих усім нам життєвих примх. Саме тому автори свідомо ігнорують політичні, культурні та економічні аспекти цього явища.

Завданнями статті є: вивчення особливостей впливу мусульманства на іконоборчі процеси у Візантії; аналіз іудейських джерел цього явища; дослідження античної грецької філософії на предмет зародження іконоборства, особливо у працях Платона; а також розкриття сутності ранньохристиянської христології як «бомби уповільненої дії», що призведе у майбутньому до зазначеного явища іконоборства.

Виклад основного матеріалу. Тож, усе почалося у 726 р., коли імператор Лев III Ісавр під впливом «іконоборчо» налаштованих єпископів Малої Азії, рішуче виступив проти поклоніння зображенням Ісуса Христа та Святих. За загальноприйнятою думкою, ним були видані два укази: перший з них у 726 р, який був без суперечок прийнятий сенатом, а другий у 730 р. Ці події прийнято вважати офіційним початком іконоборства.

Існує широко поширена думка, що однією з причин виникнення іконоклазму є фактор ісламу. Відомо, що за сто років до

цього нова релігія, що виникла на Аравійському півострові, стрімко поширилася світом. Арабам-мусульманам вдалося швидко заволодіти сусідами Візантії – Сирією та Палестиною. Більше того, у 717 р. внаслідок феєричного походу в облозі опинився навіть Константинополь. І хоча атаку було відбито, над Східною Римською імперією назавжди нависла загроза військового конфлікту з Халіфатом [9, с. 105 – 107].

Але протистояння з ісламом мало не тільки військовий, але й ідеологічний характер. Історик християнства Іван Мейєндорф зазначає, що християнство так само як і іслам, зазіхали на статус світової релігії, а візантійський імператор і арабський халіф очолили ці світові релігії. Але в психологічній війні, яка супроводжувала конфронтацію, іслам постійно підкреслював, що мусульманська релігія – найновіша, і отже, є найвищим і найчистішим одкровенням Бога Авраама, і неодноразово висував звинувачення у багатобожжі та ідолопоклонстві на адресу християнського вчення про Трійцю і поклоніння іконам [5, с. 81].

Саме на ці звинувачення в ідолопоклонство і відповідали народжені у розпал цього конфлікту імператори Візантії у VIII ст. Вони вирішили очистити християнство з тим, щоб воно краще протистояло викликам ісламу. Отже, в іконоборчому русі виявляється повною мірою і також ісламський вплив, однак він був радше частиною холодної війни з ісламом, але ніяк не свідомим наслідуванням ідей останнього [5, с. 81].

Іншим, не менш потужним ідеологічним джерелом іконоборства для християнської церкви став іудаїзм. Священні тексти іудеїв, включені до складу Біблії, неодноразово заперечують поклоніння зображенням Бога, називаючи це ідолопоклонством. Подібне табу є навіть частиною «десяти заповідей», що були дані Мойсеєм Богом. Тому не дивно, що це питання обговорювалося не тільки у синагогах, але і тією частиною християн, що були особливо близькими до іудаїзму, наприклад, вихідцями зі Святої землі.

Це видно передусім з опису того, як єпископи Сьомого Вселенського собору будували свою аргументацію проти іконоборців. Відомий російський іконописець та богослов Леонід Успенський у творі «Богослов'я ікони православної церкви» говорить, що його учасники, коли перейшли до з'ясування того, що ж є істинним православним вченням про іконовшанування, ґрунтувалися насам-

перед на Священному Писанні. Зі Старого Завіту вони цитували 25 главу книги (вірш 1 і 17 – 22), де Бог велить зробити зображення херувимів в шкіні, і 7 главу Чисел (вірш 89), де Бог говорить до Мойсея «між двома херувими», а також говорили про ту частину видіння Єзекіїля, в якій він описує храм та, знову ж таки, херувимів (Єз. 41, 16 – 20). Тобто, у такий спосіб вони відкидали звинувачення юдеїв в ідолопоклонстві [6, с. 25].

Але не лише єпископи на соборі захищалися від іконоборців. Відомо, що ще в VI ст. преп. Анастасію Синайському довелось наводити свою аргументацію противникам шанування ікон. Окрім того, в VII ст. св. Симеон Столпник у листі до Юстина II, голови Східної Римської імперії, говорить про самарян, які оскверняють та виступають проти ікон Спасителя і Божої Матері. В VII ст. Леонтій, єпископ Неапольський (о. Кіпр), написав твір, захищаючи православних проти звинувачень в ідолопоклонстві на основі єврейської заборони вживати зображення Бога задля поклоніння. Таке ж звинувачення відсікається в VII ст. Іоаном, єпископом Солунським, а у VIII ст. в Аравії, відомі свідчення єпископа Бострійського Стефана, який в своїй праці проти юдеїв заперечував їх аргументи проти пошанування ікон [6, с. 25].

Тож з усього цього можна зробити певний висновок. Якщо представники церкви так активно захищали своє право використовувати ікони в богослужінні, значить були і ті, хто це право заперечував. Аргументи останніх, очевидно, були суто біблійними, оскільки в Старому Заповіті існує багато заперечень щодо практики використання зображень Бога як предмета поклоніння. Отже, віяння юдаїзму – це ще одна із засад візантійського іконоборства.

Виникнення феномену іконоборства має цілу низку причин: від політичних – до богословських. Але не менш важливою складовою є і філософський аспект цього питання. Як відомо, богословська думка перших століть християнства бере витoki з давньогрецької філософської думки і тісно пов'язана з нею. Аргументи протиборчих партій запозичувалися як з попередньої християнської традиції, так і з нехристиянської філософської думки, а в ході іконоборчих суперечок – із застосуванням філософських положень і філософського апарату – були сформульовані вчення іконоборців та іконошанувальників. Тому дослідити саме цей аспект походження іконоклазму було б вкрай цікаво [1, с. 125 – 129].

Знаково, що давньогрецьке суспільство, особливо серед інтелігенції того часу, вело суперечки про зображення богів та божественного. Все почалося з Гомера, який своїми поетичними творами зробив неабияку реформу – наділив богів людською зовнішністю. Окрім того, Гесіод, оповідаючи про «родовід» богів у неофіційно визнаній правовірною «Теогонії», «дозволяє» мислити про богів як про тілесних істот. Переусвідомлювати це взялися ще ранні філософи. Анаксимандр описує першу систему світу, що здатна пояснити всі явища. І головне, що ця система не має навіть і згадки про богів давності. Згідно з цією картиною світу, в основі усього лежить принцип *arkhe*, який не можна навіть порівняти з жодним явищем реального світу. Головна його властивість – відсутність будь-яких обмежень. Сам Анаксимандр дає йому ім'я – *apeiron*. Ним підживлюється усе сутнє, але сам *apeiron* не може бути визначеним, і у нього немає жодних обрисів. Анаксимандр був першим, хто використовував прикметник «божественний». Він наближається до розуміння божественного як чогось, що не можна уявити [2, с. 86 – 102].

Відомо, що Ксенофан за професією був артистом, як і Гомер. Він навіть писав поеми. Але його богослов'я спонукало озброїтися проти Гомера, який зумовив релігійне виховання Греції з його антропоморфізмом. Ксенофан не заперечує наявність у бога певної форми, адже без неї він є важкоуявним. Але він рішуче відхиляє можливість набування ним людської подоби. Його критичне ставлення до антропоморфізму походить від вчення про божу універсальність [5, с. 79].

Але витоки Візантійського іконоборства лежать ще глибше. І не все так просто, як може здаватися на перший погляд. Насправді, натурфілософи лише підготували шлях до розвитку справжньої іконоборської думки античної Греції. Її автором став Платон. Він говорив, що на вершині уявної картини світу лежить ідея Блага. Вона надає усьому наявному сутність і життя. Сама ж вона «за межами існування, перевершуючи його гідністю і силою» [7, с. 112 – 115]. Благо вище від усього, тому його не можна ані визначити, ані уявити. Отже, реальне споглядання бога є недоступним для будь-кого з людей [3, с. 16 – 75].

Але у Тімеї йдеться, що увесь світ, який можна пізнати чутевим способом, власно кажучи, і є зображення незримого Бога.

Наявність зображення вказує на участь першоджерела, зразка, але воно залишається обмеженим. Ця обмеженість походить від того, що опір матерії не може бути подоланий остаточно, саме тому зображення не може бути тотожним зі зразком, за яким воно зроблене [8, с. 455 – 542].

Платон з повагою ставиться до художника. Найбільше він шанує Гомера. І водночас він його засуджує. Це відбувається тому, що Платон відкидає потребу в художникові, оскільки той не здатний досягти ідеалу і не може висловити ні справжньої краси, ні справжнього Добра. Але водночас Платон змушений вдаватися до зображення для того, щоб можна було хоч-якось відтворити недосяжного бога. Тому він підтримує художника через те, що той відчайдушно намагаються уподібнити витвори свого мистецтва одвічному зразку [7, с. 156 – 184].

Отож, природа Божественного унеможливорює зображення Божественного. Згідно з Платоном, будь-яке мистецтво приречене обмежуватися земним рівнем, де воно виконує повчальні, виховні та цивільні функції. Той, хто шукає краси, передовсім звертається до мистецтва, але розуміючи його недосконалість, дуже швидко залишає його. Мислячи у цьому ключі, можна дійти висновку, що Платон став ідейним батьком Візантійського іконоборства. Всі, хто виступав проти зображення Бога, так чи інакше зверталися до ідей та аргументів Платона.

Тож, можна резюмувати, що ідеологія візантійського іконоборства певною мірою заснована на платонічній гносеології і онтології. У своїй гносеології іконоборці закликають до інтелектуального споглядання, а релігійні зображення відкидаються як помилкові. Іконоборці вибудовують вертикальну схему від матерії до нематеріального божества через низку все менше матеріальних сутностей-посередниць, найважливішою з яких є душа, досить матеріальна для поєднання з матерією, і досить нематеріальна для з'єднання з Божеством.

Вищезгадані ідеологічні засади були вкрай популярними саме на початку іконоборчого руху. Першого «іконоборчого» імператора Візантії Льва III Ісавра навіть називали «мусульманським» через його досить тісні стосунки із Східним світом. Саме йому властиві подібні висловлювання на адресу прихильників ікон. Але після воцаріння Костянтина V Копроніма, іконобор-

ство набирає більших обертів не тільки у питанні переслідування тих, хто вклонявся іконам, але й у питанні ідеологічному. Саме цей імператор пише трактат, у якому викладає ідеологію іконоборства. Ідеологічною основою цього трактату були рішення Халкідонського собору, а саме христологічні формулювання раніше прийняті церквою. І хоча багато хто скаже, що сама ця христологія була прийнята не без впливу античної грецької філософської думки, ми розглянемо її окремо.

Іван Мейєндорф у праці «Візантійське богослов'я» зазначає, що до правління Костянтина V Копронима (741 – 775) не існувало викладеного письмово чітко проголошеного вчення, що його сповідували іконоборці. Він був першим імператором, який видав письмові статті богословського характеру, що засуджували іконошанування. Окрім того, відомо, що він став ініціатором Собору в Іерії, який домагався заборони поклоніння іконам. Рішення цього «псевдособору» збереглися у документах визнаного Сьомого Вселенського собору (787 р.), що формально відкинули іконоборство [5, с. 81].

Цікаво, що Костянтин у своїй позиції спирався на рішення перших шести вселенських соборів: для нього іконоборство не було якоюсь новою доктриною, він розумів його як логічний підсумок розвитку теологічної думки попередніх часів. Собор в Іерії стверджував, що митець, створюючи образ Христа, у будь-якому випадку впадає у ересь. Якщо він зображає його як людину, то відокремлює його від божественної сутності, що, по-суті, є несторіанством. Якщо ж він претендує на те, що зобразив і Його людяність, і Його Божественність, тоді це є монофізитством, тому що він свідомо намагається обмежити його божественну природу людською [4, с. 86].

Іконоборче визначення ікони дуже чітко й конкретно дано в трактаті імператора Костянтина, в якому викладена загальна думка провідних лідерів іконоборчого руху. У його розумінні, справжня ікона має ототожнювати зображене на ній з особою, що зображується. Розвиваючи цей логічний ланцюжок, вони дійшли висновку, що єдиним «законним» зображенням Христа є Святі Дари. Христос, на їх думку, навмисно обрав способом Свого втілення хліб тому, що він жодною мірою не має спільних рис з людиною і тому не може порушити заповідь про ідолопоклонство.

Отже, «розуміння образу, ікони у викладенні іконоборців означало щось зовсім інше, ніж у викладенні іконошанувальників, – каже Г. Острогорський, – якщо для іконоборців істинної іконою могло вважатися лише щось таке, що було тотожне зі своїм “архетипом”, то тільки причастя вони і могли визнати іконою Христа» [6, с. 25].

У разі ототожнення ікони із зображеною на ній особою, «іконошанування було б неможливим для будь-якої, скільки-небудь розвиненої християнської свідомості. І той, хто, крім такого ставлення повної тотожності, іншого ставлення уявити собі не міг, мав заперечувати всяке іконошанування. Для того ж, для кого в самому понятті ікони коренилася відмінність її від зображеної на ній особи, з яким ікона була лише відомим чином пов’язана, питання про ідолопоклонство навіть і виникнути не могло», – визнає Острогорський [6, с. 51 – 52].

Інакше кажучи, якщо для представників руху іконоборства могло існувати тільки два способи співвідношення між предметами: їхня тотожність або їх відмінність, то для православних два предмети можуть бути одночасно і тотожними, і різними: Особи Святої Трійці відмінні один від одного, але мають однакову сутність. «Як там (в Тройці) Христос відмінний від Свого Отця Іпостасю (особистістю), – говорить преподобний Феодор Студит, – так тут (в іконі) Він відрізняється від Свого Власного зображення сутністю» [9, с. 154].

Висновки. Іконоборство як суспільно-політичний та релігійний рух має багато пояснень, і навіть ті, що стосуються ідейних його аспектів достатньо непрості. Отож, у результаті ми розглянули особливості впливу мусульманства на іконоборчі процеси у Візантії. Передовсім прослідковується фактор впливу на Візантію – державу-батьківщину іконоборства, арабів-мусульман. Пряме суперництво першого іконоборчого імператора Лева III з арабським халіфом, а також вплив мусульман на прикордонні області держави зумовили проникнення ідей заборони використання зображень Бога як предмета поклоніння.

Був проведений аналіз іудейських джерел цього явища. Іудаїстські корені християнства, а також проживання великої кількості юдеїв пояснюють, чому іконоборці називали шанування ікон ідолопоклонством. Саме представникам цієї релігії було забороне-

но вживати зображення Бога, або робити їх. Довга іудейська історія тривалий час не знала навіть істориків-портретистів.

Менш відчутним, але не менш сильним був вплив давньо-грецьких філософських ідей. Тому було проведено дослідження античної грецької філософії на предмет зародження іконоборства, особливо у працях Платона. Саме в давній Греції – державі-попередниці Східної Римської імперії, зародилася філософська думка, яка створила ідейний фундамент для відмови від зображення богів. Платон у працях, де раціонально заперечує можливість зображення бога, стає головним натхненником прихильників іконоборства.

І нарешті, автори прибігли до розкриття сутності ранньохристиянської христології як «бомби уповільненої дії», що у майбутньому стане причиною явища іконоборства. Патристична христологія, яку використовує Костянтин V, намагається відкинути іконопоклоніння богословськими методами. Він зазначав, що між предметами можливий тільки такий зв'язок: тотожність або відмінність. Використання будь-якого з них щодо ікони і, припустимо, Ісуса Христа, неодмінно призведе до ересі. З цього вдалося вийти тільки вдаючись до пояснення про розходження природи і образу, іпостасі і сутності.

Незважаючи на те, що іконоборчий рух у Візантії завершився, питання про доцільність використання ікон як зображень бога, є досить актуальним у релігійному суспільстві сьогодення. Аби зрозуміти його сутність можна або самостійно пройти шлях попередників: від поклоніння іконам до їх знищення, або обрати більш простий шлях. Це раціональне усвідомлення і аналіз ідеології Візантійського іконоборства й реакції на неї противників. Саме до цього і покликаний текст цієї статті.

Література

1. Античная философия в споре иконоборцев и иконопочитателей о «правильном поклонении» // Вестник НГУ. – 2008. – Вып. 6.1. – 211 с.
2. Баранов В.А. О некоторых идеологических аспектах византийского иконоборчества / В.А. Баранов. – Новосибирск : Издательство новосибирского государственного университета, Православная Гимназия во имя преп. Сергия Радонежского, 2006. – Вып. 2. – 311 с.
3. Безансон А. Запретный образ : интеллектуальная история иконоборчества : [перевод с фр. М. Розанова] / А. Безансон. – М. : Издательство «МИК», 1999. – 424 с.

4. Деяния Вселенских Соборов. Т. VII. Деяние 6-е. – СПб., 1996. – 744 с.
5. Мейендорф И., прот. Византийское богословие : исторические направления и вероучение / прот. И. Мейендорф. – М. : Когелет, 2001. – 432 с.
6. Острогорский В. Историческое изложение учения Церкви о почитании святых икон / В. Острогорский. – К., 1884. – 178 с.
7. Платон. Держава / Платон ; [пер. з давньогр. Д. Коваль]. – 2-е вид. – К. : Основи, 2005. – 355 с.
8. Платон. Тимей / Платон // Сочинения : в 3-х т. / [пер. с древнегреч. ; ред. переводов С.Я. Шейнман-Топштейн ; под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3, Ч. 1 [ред. тома В.Ф. Асмус]. – 542 с. – (Серия «Философское наследие»).
9. Успенский Л.А. Богословие иконы Православной Церкви / Л.А. Успенский. – Переславль : Изд-во братства во имя св. кн. Александра Невского, 1997. – 654 с.

References

1. Antichnaya filosofiya v spore ikonobortsev i ikonopochitateley o «pravilnom poklonenii» (*Ancient philosophy in dispute between iconoclasts and icon's worshipers of the «right worship»*) // Vestnik NGU. – 2008. – Вып. 6.1. – 211 с.
2. Baranov V.A. O nekotorykh ideologicheskikh aspektakh vizantiyskogo ikonoborchestva (*Some ideological aspects of Byzantine iconoclasm*) / V.A. Baranov. – Novosibirsk : Izdatelstvo novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta, Pravoslavnaya Gimnaziya vo imya prep. Sergiya Radonezhskogo, 2006. – Вып. 2. – 311 с.
3. Bezanson A. Zapretnyy obraz (*The Forbidden Image*) : intellektual'naya istoriya ikonoborchestva : [perevod s fr. M. Rozanova] / A. Bezanson. – М. : Izdatelstvo «МИК», 1999. – 424 с.
4. Deyaniya Vselenskikh Soborov (*The Acts of the Ecumenical Councils*). Т. VII. Deyanie 6-е. – SPb., 1996. – 744 с.
5. Meyendorf I., prot. Vizantiyskoe bogoslovie : istoricheskie napravleniya i verouchenie (*Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*) / prot. I. Meyendorf. – М. : Kogelet, 2001. – 432 с.
6. Ostrogorskiy V. Istoricheskoe izlozhenie ucheniya Tserkvi o pochitanii svyatykh ikon (*Historical presentation of the Church's teaching about the veneration of holy icons*) / V. Ostrogorskiy. – К., 1884. – 178 с.
7. Platon. Derzhava (*Republic*) / Platon ; [per. z davnogr. D. Koval]. – 2-е вид. – К. : Osнови, 2005. – 355 с.

8. Platon. *Timey (Timaeus)* / Platon // *Sochineniya* : v 3-kh t. / [per. s drevnegrech. ; red. perevodov S.Ya. Sheynman-Topshteyn ; pod obshch. red. A.F. Loseva i V.F. Asmus]. – М. : Mysl, 1971. – Т. 3, Ch. 1 [red. toma V.F. Asmus]. – 542 s. – (Seriya «Filosofskoe nasledie»).

9. Uspenskiy L.A. *Bogoslovie ikony Pravoslavnoy Tserkvi (The theology of the Orthodox Church icons)* / L.A. Uspenskiy. – Pereslavl : Izd-vo bratstva vo imya sv. kn. Aleksandra Nevskogo, 1997. – 654 s.

Никольчев Николай, Макаров Леонид. Идеологические истоки Византийского иконоборчества. В статье представлено исследование идеологических истоков движения иконоборчества VIII в. в Византии. Раскрыта сущность влияния различных факторов, участвующих в формировании иконоклазма в указанный период. Показана роль ислама, иудаизма, античной греческой мысли и раннехристианского учения о личности Иисуса Христа, как главных источников иконоборчества. Автор уделяет внимание именно идеологическим составляющим явления борьбы с изображениями бога, сознательно игнорируя экономические, политические и т.д.

Ключевые слова: иконоборчество, иконопочитание, Византия, икона, изображение.

Nikulchev Mykola, Makarov Leonid. The ideological origins of Byzantine iconoclasm. The article presents a study of the ideological origins of the movement of iconoclasm in the 8th century in Byzantium. It discloses the impact of different factors involved in the formation of iconoclastic ideology in that period. It was also showed the relevance of the study nowadays. It was described the role of Islam, Judaism, ancient Greek thought and the early Christian doctrine of the person of Jesus Christ, as the main sources of iconoclasm. The author pays attention to the ideological components of the phenomenon of the struggle against the images of God, deliberately ignoring other components – economic, political, etc.

Key words: iconoclasm, the veneration of icons, the Byzantine Empire, icon, image.